

ภูมิปัญญาท้องถิ่น

ความหมาย

ภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local Wisdom) หมายถึง การสะสมองค์ความรู้ในด้านต่าง ๆ จากประสบการณ์ในชีวิตของคนที่พัฒนาขึ้นในบริบททางกายภาพ และวัฒนธรรมของปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนกับระบบนิเวศท้องถิ่น และถ่ายทอดสืบต่อกันมา

ความเป็นมา

ความสนใจเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่นเริ่มเกิดขึ้นมาตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 25 ดังปรากฏในงานเขียนของพระยาอนูมานราชชนเรื่อง “ชีวิตชาวนาไทย” ปี พ.ศ. 2491 และงานศึกษาของมิชชันนารีตะวันตกที่เข้ามาศึกษาในสังคมไทย เป็นจุดเริ่มต้นของสังคมไทยที่สนใจศึกษาเรื่องราวของชาวบ้าน ซึ่งเคยถูกมองว่าไม่มีคุณค่าน่าสนใจศึกษามาก่อน (ศยามล และ กฤษฎา, 2541 : 85)

ความสนใจในเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่นเริ่มชัดเจนและขยายวงกว้างมากขึ้นในช่วงปี พ.ศ. 2525 เนื่องจากความล้มเหลวของการพัฒนาประเทศตามแนวทางความทันสมัย ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจ (ฉบับที่ 1 พ.ศ. 2504) กระแสพัฒนาแนวทันสมัยที่แฝงวิถีคิดแบบทุนนิยมและบริโภคนิยมก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและรุนแรง นำมาซึ่งการครอบงำทางวัฒนธรรมตะวันตกที่ทำลายความหลากหลายทางวัฒนธรรมของสังคมไทย เมื่อการพัฒนาแนวทันสมัยเกิดความล้มเหลวโดยเฉพาะเกษตรกรรมชุมชนในภาคชนบท ทรัพยากรธรรมชาติชนพื้นเมือง และวัฒนธรรมพื้นบ้านถูกทำลาย ภูมิปัญญาท้องถิ่นหยุดชะงักขาดตอน ชุมชนล่มสลาย

เพราะชาวบ้านไม่สามารถพึ่งตนเองทางด้านทรัพยากรและภูมิปัญญาของตนได้ องค์กรพัฒนาเอกชนจึงตั้งข้อสังเกตว่า ทิศทางการพัฒนามีได้ผิดพลาดแค่การจัดการหากแต่เป็นปัญหาระดับรากฐานของกระบวนการทัศนวิสัยคิดและองค์ความรู้ที่ไม่สอดคล้องกับบริบทสังคมไทย นักพัฒนาได้ลงไปเรียนรู้ปัญหา กับชาวบ้านจนพบว่าปัญหาที่แท้จริงของชุมชนท้องถิ่นทุกภูมิภาคล้วนมีภูมิปัญญาอันลึกซึ้งในการดำรงชีพไม่ว่าจะเป็นภูมิปัญญา ด้านเกษตร ศิลปะ, นิเวศวิทยา, การจัดการทรัพยากร, การแพทย์พื้นบ้าน และ ภาษาศาสตร์ เป็นต้น ภูมิปัญญา ดังกล่าว เชื่อมโยงกันเป็นองค์รวมไม่ได้แยกเป็นสาขาวิชาและเกี่ยวพันกับการดำเนินชีวิตที่สอดคล้องกับสภาพสังคมอันสะท้อนให้เห็นว่าชุมชนท้องถิ่นในอดีตมีศักยภาพการเรียนรู้ที่เข้มแข็งในการพึ่งตนเองได้ ความรู้และวิถีคิดจากภูมิปัญญาชาวบ้านน่าจะเป็นพื้นฐานของการพัฒนาสังคมไทย (ศยามล และ กฤษฎา, 2541 : 86-87)

ใน พ.ศ. 2532 องค์กรสหประชาชาติ โดยข้อเสนอขององค์การยูเนสโกได้ประกาศ “ทศวรรษแห่งวัฒนธรรมกับการพัฒนา” โดยเล็งเห็นว่า การพัฒนาถ้าใช้แต่วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี สังคมจะขาดความสมดุล จำเป็นต้องนำวัฒนธรรมเข้ามาเป็นฐานของการพัฒนา สถาบันการศึกษาต่าง ๆ ยังให้ความสนใจวัฒนธรรมในขอบเขตจำกัดเฉพาะเรื่องของดนตรีและศิลปวัตถุเท่านั้นยังไม่ได้มองถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นที่สัมพันธ์กับชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อม หรือวิถีชีวิตของมวลชนคนไทย เช่น วัฒนธรรมการทำมาหากิน วัฒนธรรมชุมชน วัฒนธรรมในการรักษาสิ่งแวดล้อมวัฒนธรรมไทย

การแพทย์และสาธารณสุข เป็นต้น ดังนั้นจึงมีการนำเสนอแนวทางการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นเข้าสู่การศึกษาของชาติโดยมีหลักการสำคัญ เช่น รัฐบาลประกาศเป็นนโยบายให้ระบบการศึกษาทั้งหมดยุคศึกษา ค้นคว้า เรียนรู้ และทำนุบำรุงภูมิปัญญาท้องถิ่น รวมทั้งส่งเสริมและสนับสนุนให้ระบบการศึกษาทุกระดับ ทำการศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่นเช่น โรงเรียนประถมศึกษา โรงเรียนมัธยมศึกษา วิทยาลัยครูและมหาวิทยาลัย ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ สังคม และสิ่งแวดล้อมอย่างมีบูรณาการ โดยเรียนจากประสบการณ์จริงในสังคมไทย การศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่นจะเข้าไปอยู่ในการศึกษาที่เป็นรากฐานของความเป็นมนุษย์ (ประเวศ 2536 : 30-32)

ในพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พุทธศักราช 2542 ตามมาตรา 4 ได้กล่าวถึงกระบวนการเรียนรู้เพื่อความเจริญงอกงามของบุคคลและสังคม โดยการถ่ายทอดความรู้ การฝึก การอบรม การสืบสานทางวัฒนธรรม การสร้างสรรค์จรรโลงความก้าวหน้าทางวิชาการ การสร้างองค์ความรู้อันเกิดจากการจัดสภาพแวดล้อม สังคม การเรียนรู้และปัจจัยเกื้อหนุนให้บุคคลเรียนรู้อย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต ดังนั้นการศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงได้ถูกกำหนดไว้ในพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พุทธศักราช 2542. (พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พุทธศักราช 2542 : 2)

การพัฒนาหลักสูตรท้องถิ่น กระทรวงศึกษาธิการเปิดโอกาสให้ท้องถิ่นได้มีส่วนร่วมในการพัฒนาหลักสูตรให้สอดคล้องกับสภาพและความต้องการของท้องถิ่น เพื่อให้ผู้เรียนได้มีโอกาสเรียนรู้เรื่องราวของท้องถิ่นตน เรียนรู้สภาพเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมในท้องถิ่น ตลอดจนจนสามารถแก้ปัญหาพัฒนาชีวิตของตนเอง ครอบครัวและสังคมได้ ความรู้ดังกล่าวอาจมาจากภูมิปัญญาท้องถิ่นที่สะสมไว้

และได้ถ่ายทอดกันมาในแต่ละยุคแต่ละสมัย (กษมา, 2539 : 2) ดังนั้นจะเห็นได้ว่า “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” จึงมีบทบาทในการพัฒนาหลักสูตรท้องถิ่นในยุคปัจจุบัน

ธรรมชาติของภูมิปัญญาท้องถิ่น

ภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งกลุ่มชนต่างๆ ได้สะสมสืบทอดกันมาเป็นระยะเวลายาวนานนับพันปี เป็นองค์ความรู้ที่ใกล้เคียงกับความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์ เนื่องจากผ่านการพิสูจน์ ทดลองปรับปรุงและพัฒนาอย่างเป็นระบบ

ภูมิปัญญาท้องถิ่น มีข้อแตกต่างจากวิทยาศาสตร์ 2 ประการ คือ (ยศ, 2542 : 51 - 52)

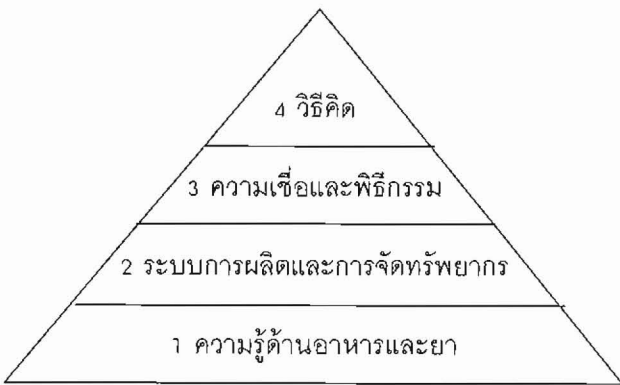
ประการแรก ภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ลักษณะจำเพาะเฉพาะท้องถิ่นหรือพื้นที่ หรือระบบนิเวศชุดใดชุดหนึ่ง องค์ความรู้เกิดจากปฏิสัมพันธ์และการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ระหว่างมนุษย์ สัตว์ พืช พลังธรรมชาติ ความเชื่อในดวงวิญญาณ ที่ดิน แหล่งน้ำ และลักษณะภูมิประเทศในอาณาบริเวณแห่งใดแห่งหนึ่งโดยเฉพาะ ด้วยเหตุนี้ภูมิปัญญาท้องถิ่น จึงสร้างขึ้นจากความเข้าใจในสรรพสิ่งและสรรพชีวิตที่เกิดขึ้นในระบบนิเวศชุดนั้นๆ ความเข้าใจอย่างลึกซึ้งซึ่งนำไปสู่ความสามารถในการบริหารจัดการปรุแต่งใช้ประโยชน์และพัฒนาทรัพยากรในระบบนิเวศนั้นอย่างยั่งยืน ในขณะที่ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ มีลักษณะเป็นสากลมากกว่า อาจไม่สามารถนำมาใช้เพื่อพัฒนาและแก้ปัญหาจัดการทรัพยากรในระบบนิเวศท้องถิ่นแห่งใดแห่งหนึ่งได้เสมอไป

ประการที่สอง ลักษณะจำเพาะของภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวพันเชื่อมโยงกันอย่างแนบแน่นกับมิติทางด้านสังคมและสิทธิของชุมชน กล่าวคือ มุมมองในด้านภูมิปัญญาท้องถิ่นระบบนิเวศทุกชุด ประกอบบนเครือข่ายของความสัมพันธ์ทางสังคม

ระหว่างกลุ่มคน ครอบครัว เครือญาติ และชุมชน กับสิ่งมีชีวิตในกลุ่มอื่นๆ ที่ดำรงอยู่ร่วมกันภายในระบบนิเวศท้องถิ่นชุดนั้น วิธีคิดเกี่ยวกับระบบนิเวศในลักษณะเช่นนี้ถูกนำเสนอในเรื่องเล่าหรือนิทานพื้นบ้านที่กล่าวถึงสัมพันธภาพระหว่างคนกับสิ่งมีชีวิตอื่นๆ ในขณะที่ความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์เป็นกระบวนการทดลองความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์อย่างเป็นระบบ

แม้ว่าภูมิปัญญาทางท้องถิ่นก่อกำเนิดขึ้นจากเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมและมีลักษณะเป็นองค์รวมรอบด้านโดยมีอาจแยกออกจากกันอย่างเด็ดขาด แต่เราสามารถวิเคราะห์องค์ประกอบของภูมิปัญญาท้องถิ่นออกเป็น 4 ระดับคือ (ยศ 2542 : 54-58)

ภูมิปัญญาท้องถิ่นระดับต่าง ๆ

1. ความรู้ในเรื่องของอาหารและยา

ภูมิปัญญาท้องถิ่นส่วนที่เป็นพื้นฐานที่สุดหรือเป็นความรู้ทางเทคนิคคือความรู้ในเรื่องอาหารและยา เช่น ภายในระบบนิเวศชุดหนึ่ง พืชผักชนิดใดที่กินได้และกินไม่ได้ พืชชนิดใดบ้างที่เป็นยา แก้อะไร เป็นต้น ความรู้พื้นบ้านเรื่องอาหารและยาจะถูกถ่ายทอดจากบรรพบุรุษโดยมีหมอสุมไพร หรือหัวหน้าผู้ประกอบพิธีกรรมที่มีความรู้เกี่ยวกับคุณสมบัติของยาใช้เวทมนตร์คาถาและเทคนิควิธีในการรักษาพยาบาล

2. ความรู้ในเรื่องระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากร

เป็นองค์ความรู้ที่พัฒนาขึ้นมาจากความรู้เชิงเทคนิคในด้านอาหารและยา เช่น การพิจารณาคุณสมบัติของดิน การคัดเลือกและเก็บรักษาสายพันธุ์พืชสำคัญๆ จำพวกข้าว ถั่วและพืชอื่นๆ การสร้างระบบการจัดการน้ำ เช่น การทำเหมืองฝาย การท่อน้ำ ตลอดจนการพัฒนารูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคม เช่น การจัดตั้งกลุ่มแลกเปลี่ยนแรงงานเพื่อจัดการผลิต เป็นต้น

3. ความเชื่อ พิธีกรรม จารีตประเพณีและวิถีปฏิบัติ

โดยปกติการแสดงอำนาจของชุมชนในการตรากฎระเบียบต่างๆ มักออกมาในรูปของความเชื่อ พิธีกรรม และจารีตประเพณี เช่น ประเพณีการไ้ป่าอย่างอ่อนน้อมยำเกรงและตระหนักในบุญคุณของป่า พิธีกรรมและความเชื่อเป็นส่วนหนึ่งของภูมิปัญญาท้องถิ่นเกิดขึ้นเพื่อจัดระเบียบให้กับการผลิตและการจัดการทรัพยากรโดยผูกพันทางศีลธรรมและการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันระหว่างชุมชนกับป่า

4. วิธีคิด

ความเชื่อและพิธีกรรมของชุมชนผ่านกาลเวลาหลายชั่วอายุคนจนตกผลึกกลายเป็นวิธีคิด และแสดงออกในรูปแบบระบบคุณค่าทางวัฒนธรรม เช่น ภาชิตที่ว่า “ป่าอยู่คนอยู่ ป่าไม่อยู่คนอยู่ไม่ได้” หรือการนำเอาสายสะดือของเด็กทารกแรกเกิดห่อผ้าแล้วใส่ในกระบอกไม้ไผ่วางไว้บนต้นไม้โดยเชื่อว่า “ขวัญ” ของเด็กจะอยู่กับต้นไม้ และไม่อนุญาตให้ผู้ใดตัดพินต้นไม้นั้น เป็นต้น ความเชื่อดังกล่าวนอกจากเป็นมาตรการอนุรักษ์ป่าอย่างได้ผลแล้วยังสร้างความผูกพันในทางจิตวิญญาณระหว่างคนกับธรรมชาติไปยังลูกหลานรุ่นต่อไป

สาขาของภูมิปัญญาท้องถิ่น

สมศักดิ์ มากบุญ (2545 : 6-7) ได้กำหนดสาขาภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็น 10 สาขา ตามที่คณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติกำหนดไว้ ดังนี้

1. สาขาเกษตรกรรม หมายถึง ความสามารถในการผสมผสานองค์ความรู้ทักษะ และเทคนิคด้านการเกษตรกับเทคโนโลยี โดยการพัฒนาบนพื้นฐานคุณค่าดั้งเดิม

2. สาขาอุตสาหกรรมและหัตถกรรม หมายถึง การรู้จักประยุกต์ใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ในการแปรรูปผลผลิต เพื่อชะลอการนำเข้าตลาด เพื่อแก้ปัญหาด้านการบริโภคอย่างปลอดภัย ประหยัด และเป็นธรรม อันเป็นกระบวนการใช้ชุมชนท้องถิ่นสามารถพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้

3. สาขาการแพทย์แผนไทย หมายถึง ความสามารถในการจัดการป้องกันและรักษาสุขภาพของคนในชุมชน โดยเน้นให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองทางด้านสุขภาพและอนามัยได้

4. สาขาการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม หมายถึง ความสามารถเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ทั้งการอนุรักษ์ พัฒนาและใช้ประโยชน์จากคุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลและยั่งยืน

5. สาขากองทุนและธุรกิจชุมชน หมายถึง ความสามารถในการบริหารจัดการด้านการสะสมและบริหารกองทุน และธุรกิจชุมชน ทั้งที่เป็นเงินตราและโภคทรัพย์เพื่อเสริมชีวิตความเป็นอยู่ของสมาชิกในชุมชน

6. สาขาสวัสดิการ หมายถึง ความสามารถในการจัดสวัสดิการในการประกันคุณภาพชีวิตของคนให้เกิดความมั่นคงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

7. สาขาศิลปกรรม หมายถึง ความสามารถในการผลิตผลงานทางด้านศิลปะสาขาต่าง ๆ เช่น จิตรกรรม ประติมากรรม วรรณกรรม ทัศนศิลป์ เป็นต้น

8. สาขาการจัดการ หมายถึง ความสามารถในการบริหารจัดการดำเนินการด้านต่าง ๆ ทั้งขององค์กร ชุมชน องค์กรศาสนา องค์กรการศึกษา ตลอดจนทั้งองค์กรทางสังคมอื่น ๆ กระบวนการจัดการศึกษาเรียนรู้ นับว่าเป็นภูมิปัญญาสาขาการจัดการที่มีความสำคัญ เพราะการจัดการศึกษาเรียนรู้ที่ดี หมายถึง กระบวนการเรียนรู้พัฒนา และถ่ายทอดความรู้ภูมิปัญญาไทยที่มีประสิทธิผล

9. สาขาภาษาและวรรณกรรม หมายถึง ความสามารถในการผลิตผลงานเกี่ยวกับด้านภาษา ตลอดจนทั้งด้านวรรณกรรมทุกประเภท

10. สาขาศาสนาและประเพณี หมายถึง ความสามารถประยุกต์ และปรับใช้หลักธรรมคำสอนของศาสนา ความเชื่อและประเพณีดั้งเดิมที่มีคุณค่าให้เหมาะต่อการประพฤติปฏิบัติให้บังเกิดผลดีในการดำรงชีวิต

คุณค่าของภูมิปัญญาท้องถิ่น

ชุมชนได้รับประโยชน์ในเรื่องดังต่อไปนี้

1. ความรู้พื้นฐานในเรื่อง อาหารและยาที่ถูกถ่ายทอดจากบรรพบุรุษ ในระบบนิเวศชุดหนึ่งว่า พืชผักชนิดใดที่กินได้ และกินไม่ได้ รวมทั้งพืชชนิดใดที่สามารถใช้เป็นยารักษาโรค เป็นต้น

2. ความรู้ในเรื่องการผลิตและการจัดการทรัพยากรที่สำคัญ เช่น การเก็บรักษา สายพันธุ์พืชจำพวก ข้าว ถั่ว และพืชอื่น ๆ การจัดทำเหมืองฝาย การท่อน้ำ และการจัดตั้งกลุ่มแลกเปลี่ยน แบ่งงานเพื่อการผลิต เป็นต้น

3. การรักษาจารีตประเพณีและวิถีปฏิบัติที่ดีงาม เช่น ประเพณีการใช้ป่าและตระหนักในบุญคุณของป่าของชาวเขาเผ่าต่าง ๆ เป็นการช่วยรักษาทรัพยากรธรรมชาติที่ยั่งยืนสืบต่อกันมา

4. เป็นคติธรรมสอนใจดังเช่นภาษิตที่ว่า “ป่าอยู่คนอยู่ ป่าไม่อยู่คนอยู่ไม่ได้” ภาษิตดังกล่าวได้ตกผลึกเป็นวิธีคิดสอนใจให้คนเห็นคุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติ

5. ความเชื่อและพิธีกรรมต่างๆ ของชุมชนที่ผ่านมามากมายชั่วชีวิตคน ได้กลายเป็นวิธีคิดและเกิดคุณทางวัฒนธรรมเช่นการนำสายสะดือเด็กทารกวางไว้บนต้นไม้และไม่อนุญาตให้ผู้ใดตัดต้นไม้ ความเชื่อดังกล่าววนอกจากช่วยอนุรักษ์ป่าและยังเกิดความผูกพันระหว่างคนกับธรรมชาติไปยังรุ่นลูกหลานรุ่นต่อไป

จากคุณค่าภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ได้กล่าวมา กระทรวงศึกษาธิการ จึงได้กำหนดให้มีการจัดการศึกษาในเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ในพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พุทธศักราช 2542. ดังนั้นสถาบันการศึกษาจึงได้มีการกำหนดหลักสูตรและจัดให้มีการเรียนการสอนในเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่นในทุกระดับการศึกษาดังที่ปรากฏในพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติฉบับปัจจุบัน

กุศล อิศตุลย์

บรรณานุกรม

- เกษมา วรวรรณ ณ อยุธา. **สรุปการประชุมสัมมนาเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่นกับหลักสูตรที่พึงประสงค์.** กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, 2539.
- ประเวศ วะสี. “การศึกษาของชาติกับภูมิปัญญาท้องถิ่น,” ใน **ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการพัฒนาชนบท.** เล่ม 1 กรุงเทพฯ : 2536.
- พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติพุทธศักราช 2542.** กรุงเทพฯ : สำนักนโยบายและแผนการศึกษา ศาสนาและวัฒนธรรม สำนักงานปลัดกระทรวง, กระทรวงศึกษาธิการ. 2542.
- ยศ สันตสมบัติ. **ความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน.** เชียงใหม่ : นนทบุรีการพิมพ์, 2542.
- ศยามล ไทยยูรวงศ์ และ กฤษฏา บุญชัย. **เครือข่ายสิทธิภูมิปัญญาไทย : สารัตถะแห่งลัทธิชุมชน.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์ดี, 2541.
- สมศักดิ์ มากบุญ. **ภูมิปัญญาชาวบ้าน : กระบวนการเรียนรู้ และแนวคิดในการจัดการศึกษาของผู้ทรงภูมิปัญญา จังหวัดลพบุรี.** ลพบุรี : สถาบันราชภัฏเทพสตรี, 2545.